

ISTRAŽIVANJE STAVOVA GRAĐANA ISTOČNOG SARAJEVA O RAZVOJU ODRŽIVOG TURIZMA U SARAJEVSKO-ROMANIJSKOJ REGIJI PRIMJENOM EVROPSKOG SISTEMA TURISTIČKIH INDIKATORA

Apstrakt: U posljednjih desetak godina došlo je do drastičnog porasta broja noćenja i prihoda od turizma na području grada Istočnog Sarajeva, što je u velikoj mjeri bilo povezano sa značajnim ulaganjima u OC Jahorinu. Ovo je povećalo potrebu praćenja efekata razvoja turizma na ovoj destinaciji u cilju boljeg upravljanja tim razvojem. U ovom radu prezentuju se rezultati istraživanja stavova građana Istočnog Sarajeva, dobijeni primjenom Evropskog sistema turističkih indikatora (European Tourism Indicaor System – ETIS). Radi se o, koliko je nama poznato, prvoj primjeni ovog alata u BiH. Dobijeni rezultati, pokazuju da stavovi građana koreliraju sa statističkim podacima o tome da je turizam na ovoj destinaciji najrazvijeniji zimi, zatim ljeti, dok je u jesen i proljeće daleko nerazvijeniji. Velika većina građana smatra da turizam koristi njihovoj zajednici, ali takođe i da oni lično nemaju koristi od turizma. Otprilike podjednak broj građana je zadovoljan i nezadovoljan njihovim učešćem u aktivnostima planiranja i razvoja turizma. Oko $\frac{3}{4}$ stanovnika smatra da turizam ima u suštini pozitivan uticaj na lokalni identitet, dok oko $\frac{2}{3}$ da turizam ima pozitivan uticaj na kvalitet života građana. Autori ukazuju na činjenicu, da će istraživanje imati punu vrijednost jedino ako se nastavi i dalje sprovoditi periodično, te ako ga planeri razvoja relevantne destinacije budu koristili prilikom donošenja svojih odluka. Takođe, stavovi građana su samo jedan aspekt istraživanja, dok je za kvalitetno upravljanje destinacijom neophodno poznavati i stavove ostalih stejkholdera (turističkih radnika, turista, vlasti).

Ključne riječi: Evropski sistem turističkih indikatora, zadovoljstvo građana, učešće građana, održivi razvoj

1 Univerzitet u Istočnom Sarajevu - Ekonomski fakultet, email: marko.djogo@ekofis.ues.rs.ba

2 Univerzitet u Istočnom Sarajevu – Filozofski fakultet, email: bojan.corluka@ff.ues.rs.ba

3 Univerzitet u Istočnom Sarajevu - Ekonomski fakultet, email: mladen.rebic@ekofis.ues.rs.ba

4 Univerzitet u Istočnom Sarajevu - Ekonomski fakultet, email: dragan.vojinovic@ekofis.ues.rs.ba

RESEARCH ON THE ATTITUDES OF EAST SARAJEVO CITIZENS ON THE DEVELOPMENT OF SUSTAINABLE TOURISM IN THE SARAJEVO-ROMANIA REGION USING THE EUROPEAN TOURISM INDICATORS SYSTEM

Abstract: In the last ten years, there has been a drastic increase in the number of overnight stays and tourism revenues in the area of the city of East Sarajevo, which was largely related to significant investments in the Jahorina Tourist Centre. This has increased the need to monitor the effects of tourism development in this destination in order to better manage this development. This paper presents the results of a survey of the attitudes of citizens of East Sarajevo, obtained using the European Tourism Indicator System (ETIS). To our knowledge, this is the first application of this tool in BiH. The results obtained show that the attitudes of citizens correlate with statistical data that tourism in this destination is most developed in winter, then summer, while it is far less developed in autumn and spring. The vast majority of citizens believe that tourism benefits their community, but also that they do not personally benefit from tourism. Approximately equal numbers of citizens are satisfied and dissatisfied with their participation in tourism planning and development activities. About $\frac{3}{4}$ of the population believes that tourism has a positive impact on local identity, while about $\frac{2}{3}$ believe that tourism has a positive impact on the quality of life of citizens. The authors point to the fact that the research will have its full value only if it continues to be carried out periodically, and if the development planners of the relevant destination use it when making their decisions. Also, citizens' views are only one aspect of the research, while for quality destination management it is necessary to know the views of other stakeholders (tourism workers, tourists, authorities).

Keywords: European System of Tourism Indicators, citizen satisfaction, citizen participation, sustainable development

1. UVOD

Vlasti Republike Srpske i BiH u svojim planskim dokumentima prepoznaju turizam kao jednu od strateških privrednih grana od koje se očekuje da bude nosilac ekonomskog razvoja (...). U prethodnom periodu turizam je već zabilježio značajan rast. Uzmimo za primjer broj dolazaka stranih turista koji je u zadnjih deset godina porastao za oko 2,5 puta (sa oko 118.000 u 2014. na preko 280.000 u 2023. godini) prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske (2024: 425). U istom periodu broj noćenja stranih turista je porastao sa oko 275.000 na preko 630.000.

Iako je široko raspostranjeno mišljenje kako ni dostignuti nivo razvoja turizma u Republici Srpskoj nije zadovoljavajući, već se počinju osjećati i negativni efekti povećanog priliva turista u obliku pritiska na nedovoljno razvijenu komunalnu infrastrukturu, rasta cijena nekretnina, ali i pojave ekoloških problema, te pritiska na biodiverzitet i lokalnu kulturu i identitet. Sve ovo je razlog zbog kojeg polako raste svijest u Republici Srpskoj i BiH kako je neophodno početi koristiti turističke indikatore koji će omogućiti adekvatno praćenje, upravljanje i unapređenje turističke ponude. Tu se onda dolazi do pitanja koje indikatore odabrati. U svijetu su već brojne institucije, (poput UNWTO-a i OECD-a, Evropske komisije) i autori razvili svoje setove turističkih indikatora, a autori ovog rada su se opredijelili da za istraživanje uticaja na razvoj Jahorine kao turističke destinacije na ekonomiju i stanovništvo Grada Istočno Sarajevo koristimo Evropski sistem turističkih indikatora (European Tourism Indicator System - ETIS). Radi se o setu indikatora koji su se originalno pojavili 2013.¹, da bi ih Evropska komisija unaprijedila 2016. godine (Cimbaljević i drugi, 2023: 27). Razlog za ovo je dvojaki. Prije svega ETIS je najčešći izbor seta turističkih indikatora u Evropi, tako da se njegovim korištenjem turistička destinacija (u ovom slučaju Jahorina i Istočno Sarajevo) na određen način „stavljaju na mapu Evrope“ tj. dodatno promovišu. Prema Law i drugima (2017), upravo je ovo uspostavljanje zajedničke istraživačke alatke, koja će omogućiti uporedivost dobijenih rezultata za različite destinacije unutar EU i zemalja koje teže članstvu. Ovo je osnovni razlog zašto je Evropska komisija uopšte stvorila ETIS. Ništa manje značajan razlog nije što je ETIS nakon revizije iz 2016. godine sveden na 43 „glavna“ indikatora, tako da ga je dosta jednostavnije koristiti u odnosu na npr. UNWTO indikatore kojih ima čak 666 i gdje se sami moraju odabrati indikatori koji se žele koristiti, čime se gubi na uporedivosti rezultata provedenih istraživanja.

Treći važan aspekt je da je ETIS, od početka razvijen i strukturiran polazeći od premise da je potrebno težiti razvoju turizma na određenoj destinaciji na ekološki održivim osnovama uz socijalnu inkluzivnost. Zapravo ETIS je proistekao iz European Union (EU) Sustainable Development Strategy (Modica i drugi, 2018: 1). Svrha ETIS-a, prema Tomczak (2015: 38) je da podigne svjesnost o važnosti „održivosti“ prilikom upravljanja destinacijom.

Na taj način se njegovom primjenom prikupljaju podaci koji olakšavaju tranziciju upravljanja destinacijom u pravcu integrisanosti, inkluzivnosti i održivosti, za šta se autori i zalažu. U skladu sa gore iznesenim, ETIS se bazira na prikupljanju statističkih podataka i istraživanju stavova četiri grupe stejkholdera (turista, lokalnog

¹ Zapravo Evropska komisija je još 2007. godine pozvala na razvoj alata koji bi omogućio upravljanje razvojem turističkih destinacija unutar EU u pravcu održivosti.

stanovništva, zaposlenih u turističkom sektoru i lokalnih vlasti i preduzeća). Odmah želimo da naglasimo da i ako ćemo u ovom radu prezentovati samo rezultate istraživanja stavova lokalnog stanovništva budući da bi prezentovanje stavova sve četiri grupe ispitanika daleko nadmašilo maksimalne okvire jednog konferencijskog rada. Kroz prezentaciju ovih stavova potvrđivaćemo/odbacivati sljedećih šest hipoteza.

Glavna hipoteza jedan (H1):

H1: Stanovnici Istočnog Sarajeva su zadovoljni nivoom razvoja turizma u njihovom gradu
Pomoćne hipoteze:

H1a: Stanovnici Istočnog Sarajeva su zadovoljni nivoom razvoja turizma u njihovom gradu u jesen

H1b: Stanovnici Istočnog Sarajeva su zadovoljni nivoom razvoja turizma u njihovom gradu u zimu

H1v: Stanovnici Istočnog Sarajeva su zadovoljni nivoom razvoja turizma u njihovom gradu u proljeće

H1g: Stanovnici Istočnog Sarajeva su zadovoljni nivoom razvoja turizma u njihovom gradu u ljeto

Glavne hipoteze:

H2: Turisti koji posjećuju Istočno Sarajevo koriste ovoj lokalnoj zajednici

H3: Većina građana Istočnog Sarajeva i lično ostvaruje korist od turizma

H4: Građani Istočnog Sarajeva učestvuju u planiranju i razvoju turizma

H5: Turizam ima pozitivan uticaj na lokalni identitet, kulturu i naslijeđe

H6: Turizam ima pozitivan uticaj na kvalitet života građana Istočnog Sarajeva

2. PREGLED LITERATURE

Od 2013. godine, kada je EK publikovala prvu verziju ETIS-a brojne institucije i istraživači su koristili ovaj alat kako bi došli do relevantnih informacija potrebnih za bolje upravljanje destinacijom. Već te 2013. Cannas i Theuma koriste ETIS za svoje istraživanje Malte kao destinacije. Naredne (2014) Torres-Delgado i Lopez Palomeque koriste ETIS za svoje istraživanje stavova stejkholdera u Barseloni. Bratucu i drugi 2015. koriste ETIS za svoje istraživanje Brasova (Rumunija). Još kod ovih prvih primjena ETIS-a uočeni su različiti problemi. Golja i Slivar (2014) ukazuju na probleme sa kojima se istraživači koji koriste ETIS susreću. Radi se teškoćama da se dođe do potrebnih i aktuelnih informacija, posebno ako je za njihovo dobijanje potrebna saradnja više stejkholdera. Zabetta, Sacerdotti i Mauro (2014) ukazuju da je nerelano očekivanje Evropske komisije da će primjena ETIS-a dovesti do transformacije DMO-a (Destination management organisations), te da je čak i upitno hoće li ih one koristiti.

Kao što smo naglasili, na osnovu dobijenih povratnih informacija, Evropska komisija je 2016. izvršila reviziju ETIS-a, te je suzila broj izabranih indikatora sa 67 na 43. Ipak, kako to naglašava Fon i drugi (2021), nakon početnog entuzijazma u vezi sa korištenjem ETIS-a samo manji broj destinacija je obezbijedio periodičnost istraživanja primjenom ETIS-a, što je suprotno namjeri njegovih tvoraca. Ipak, istraživanja koja koriste ETIS kao istraživački alat i dalje ne nedostaje.

Jedna od prednosti ETIS-a je što, i ako su indikatori izabrani tako da se prikupe podaci od četiri vrste ispitanika (turisti, lokalno stanovništvo, turistički radnici, lokalne vlasti), može se koristiti i za istraživanje samo jedne od ovih grupa. Ovo ga čini primamljivim ne samo za zrele naučne radnike, već i za mlade naučnike koji se bave istraživanjem stavova lokalnog stanovništva o turizmu na određenoj destinaciji. Već 2016. godine Mirjana Sablić, tada student drugog ciklusa studija na Ekonomskom fakultetu u Splitu je koristila ETIS za istraživanje stavova stanovnika ostrva Vis (Hrvatska).

U zanimljivom istraživanju iz 2017. Tudorache i drugi naglašavaju da je, čak i ako se koristi ETIS, potrebno izvršiti prilagođavanje, na način da se koriste samo oni indikatori koji će biti od koristi zainteresovanim stranama. Takođe preporučuju, da ako se neki indikator ne nalazi u ETIS-u, a koristan je za konkretno israživanje, može da se uvede. Ovo donekle odudara od ideje Evropske komisije da se postigne uporedivost dobijenih rezultata. Kada smo kod ovog pitanja moramo da naglasimo da nas je osnovni nalaz istrživanja Ocampo i drugi (2018), kako nema univerzalnog seta turističkih indikatora koji može da se primjeni na sve destinacije i kroz sva vremena, neodoljivo podsjetio na misao Jakoba Frenkela, kako ne postoji režim deviznog kursa koji odgovara svim zemljama i u svim vremenima.

McLoughlin i drugi su 2018. koristili ETIS u svom istraživanju za oblast Donegal (Irska). Cannas je 2019. koristio ETIS u svom zagovaranju podrživog razvoja turizma Južne Sardinije. Krajnović, Zdrilić i Miletić su 2020. koristili ETIS u svom istraživanju za ostrvo Pag (Hrvatska). Iste godine su McLoughlin, Hanrahan i Duddy (2020), koristili ETIS za svoje istraživanje oblasti Clare (Irska). Obradović i Sojanović su 2022. koristili ETIS za istraživanje stavova lokalnog stanovništva o održivom razvoju na području Valjeva (Srbija). Valenina Crljenković je iste te 2022. koristila ETIS za istraživanje stavova stanovnika ostrva Brač i Hvar (Hrvatska).

Cimbaljević i drugi (2023) istražuju 51 organizaciju i instituciju u Srbiji iz oblasti turizma kako bi saznali šta one misle o korištenju ETIS-a kako bi se povećala konkurentnost ove privredne grane. Akcenat nije bio na pitanje da li ETIS treba koristiti, već koji indikatori su zaista relevantni i treba ih uvrstiti prilikom budućih istraživanja.

3. METODOLOGIJA

U skladu sa prethodno provedenim istraživanjem literature vezane za korištenje ETIS-a odlučili smo se za kreiranje četiri anketna upitnika (za turiste, lokalno stanovništvo, turističke radnike i lokalne vlasti), pri čemu se ovaj rad oslanja na rezultate onog namjenjenog istraživanja stavova stanovništva. Anketni upitnik za stanovništvo u principu samo je verzija na srpskom, odnosno prevod, upitnika za stanovništvo (Resident survey) koji se može naći u *The European tourism indicator system - Toolkit for sustainable destinations* 2013.

Dakle, radi se o upitniku u kojem se nalazi sedam pitanja, povezanih sa šest indikatora iz ETIS-a, pri čemu prvo pitanje služi za utvrđivanje demografskih karakteristika ispitanika. Iz tabele br. 1 možemo da vidimo ove karakteristike.

Tabela br. 1. Socio-demografski podaci ispitanika (N = 386)

SOCIO-DEMOGRAFSKI PODACI		Broj ispitanika	%
Pol	Muški	171	44,3
	Ženski	205	53,1
	Neizjašnjeni	10	2,6
Životna dob	18-30	192	49,8
	31-45	78	20,2
	46-60	59	15,3
	Preko 60	51	13,2
	Neizjašnjeni	6	1,5
Nivo obrazovanja	SSS	227	58,8
	VSS	111	28,7
	Master	20	5,2
	Doktorat	11	2,8
	Neizjašnjeni	17	4,4
Radni status	Zaposlen	141	36,5
	Nezaposlen	221	57,3
	Neizjašnjen	24	6,2

Izvor: Autori

Moguće je primjetiti da je nešto više osoba ženskog pola uzelo učešće u ispitivanju stavova.

U odnosu na osnovni skup (populaciju Istočnog Sarajeva), puno više osoba mlađih od 30 godina je uzelo učešće u ispitivanju nego što su zastupljeni u osnovnom skupu. Ovo se može objasniti većom spremnošću mlađih osoba da učestvuju u anketiranju u odnosu na starija lica. Moguće je i da su se anketari osjećali samopouzdanije da priđu i zamole za učešće u anketi svoje vršnjake u odnosu na starija lica.

Većina od skoro 60% učesnika ankete ima završenu srednju školu, što poprilično odgovara podacima o osnovnom skupu. Ipak, učešće doktora i mastera nauka u uzorku je daleko veće nego u osnovnom skupu. Radni status anketiranih prilično korespondira učešću radno aktivnog stanovništva u osnovnom skupu. Stavove prezentovane u obliku šest pitanja moguće je bilo ocjenjivati na Likertovoj skali. Za neka pitanja ponuđeno je pet nivoa slaganja, dok je za druge ponuđeno četiri nivoa slaganja od 1 (pomaže poboljšanju) do 4 (štetiti).

Za referentnu vrijednost prilikom testiranja hipoteza, kada je na Likertovoj skali ponuđeno pet nivoa slaganja uzeli smo 3, a kada su ponuđena četiri odgovora 2,5. Međutim, treba imati na umu da kod pitanja gdje je ponuđeno pet odgovora u nekim od njih 1 predstavlja „u potpunosti se slažem“ dok kod nekih drugih „uopšte se ne slažem“. Zbog toga i prihvatanje/odbacivanje hipoteza zavisi od toga da li je prosječna vrijednost stava veća ili manja od referentne vrijednosti, u zavisnosti da li se ponuđena skala kreće od afirmativnog (potvrdnog slaganja) ili neslaganja. Radi se o anonimnoj anketi, u kojoj su na dobrovoljnoj bazi učestvovali stanovnici šest opština grada Istočno Sarajevo.

Samo anketiranje su proveli studenti Ekonomskog fakulteta u Istočnom Sarajevu u periodu avgust-decembar 2024. godine, na način da su štand sa logom Ekonomskog fakulteta dvanaest puta postavili na gradskim trgovima i ispred tržnih centara u pomenutih šest opština. Namjera je bila da se radi o stratifikovanom uzorku budući da je broj dana koji su studenti sa štandom proveli u svakoj od opština bio povezan sa učešćem veličine populacije u toj lokalnoj zajednici u ukupnoj populaciji grada Istočno Sarajevo. U pomenutom periodu studenti su uspjeli da sakupe 386 anketnih odgovora. Prema Republičkom zavodu za statistiku Republike Srpske (2024: 12) Istočno Sarajevo u 2023. ima 60.207 stanovnika, i tako dolazimo do podatka da je uzorak iznosio oko 0,65% osnovnog skupa.

4. REZULTATI

Tabela br. 2 – Zadovoljstvo stanovnika I. Sarajeva turizmom u svom gradu

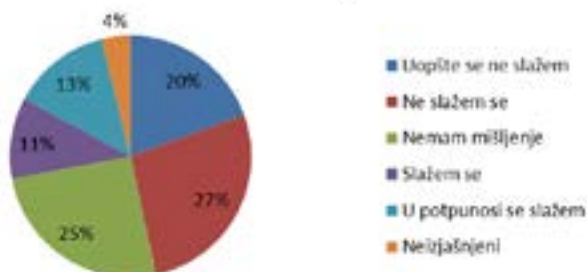
Stav	Ponudeni odgovori:	Odgovori		Stat. pokazatelji	
		Vrijednost	Broj odgovora	Aritemetička sredina	Stand. Devijacija
Uopšteno sam vrlo zadovoljan / zadovoljna turizmom u svom odredištu u jesen	Uopšte se ne slažem	1	75	2,7	1,29
	Ne slažem se	2	105		
	Nemam mišljenje	3	98		
	Slažem se	4	42		
	U potpunosti se slažem	5	51		
	Neizjašnjeni	-	15		
Uopšteno sam vrlo zadovoljan /zadovoljna turizmom u svom odredištu u zimu	Uopšte se ne slažem	1	44	3,5	1,37
	Ne slažem se	2	52		
	Nemam mišljenje	3	65		
	Slažem se	4	94		
	U potpunosti se slažem	5	118		
	Neizjašnjeni	-	13		
Uopšteno sam vrlo zadovoljan / zadovoljna turizmom u svom odredištu u proljeće	Uopšte se ne slažem	1	58	2,9	1,25
	Ne slažem se	2	85		
	Nemam mišljenje	3	115		
	Slažem se	4	61		
	U potpunosti se slažem	5	51		
	Neizjašnjeni	-	16		
Uopšteno sam vrlo zadovoljan / zadovoljna turizmom u svom odredištu u ljeto	Uopšte se ne slažem	1	47	3,4	1,38
	Ne slažem se	2	53		
	Nemam mišljenje	3	81		
	Slažem se	4	76		
	U potpunosti se slažem	5	115		
	Neizjašnjeni	-	14		

Izvor: Autor

Iz prethodne tabele i grafika od 1 do 4 može se vidjeti da zadovoljstvo stanovnika Istočnog Sarajeva nivoom razvoja turizma u ovom gradu značajno varira u zavisnosti od doba godine. Konkretno, stanovnici su najzadovoljniji nivoom razvoja turizma zimi (prosječna ocjena 3,5) i ljeti (prosječna ocjena 3,4). Stanovnici nisu zadovoljni nivoom razvoja turizma u jesen (prosječna ocjena 2,7) i u proljeće (prosječna ocjena 2,9). Imajući na umu ove odgovore možemo konstatovati da H1 nije u potpunosti potvrđena, odnosno da su potvrđene H1b i H1g, dok su odbačene H1a i H1v.

Grafik br. 1 - Zadovoljstvo sanovnika I. Sarajeva turizmom u ovom gradu u jesen

Uopšteno sam zadovoljan turizmom u svom odredištu u jesen

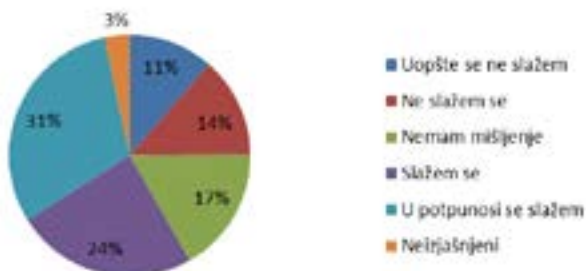

Izvor: Autor

Gornje podatke o zadovoljstvu stanovnika nivoom razvoja turizma u jesen potvrđuje i grafik br. 1. Naime, 47% stanovnika se izjavnio da se uopšte ne slaže ili ne slažu sa tvrdnjom kako su zadovoljni nivoom razvoja turizma u I. Sarajevu u jesen, 25% je bilo neutralno, dok je svega 24% smatralo da je nivo razvoja turizma u jesen zadovoljavajući. Ako ove podatke uporedimo sa 55% stanovnika I. Sarajeva koji su zadovoljni nivoom razvoja turizma zimi i tek njih 25% koji su nezadovoljni, jasno je da građani uočavaju visoku sezonalnost turizma u njihovom gradu.

Grafik br. 2 - Zadovoljstvo sanovnika I. Sarajeva turizmom u ovom gradu u zimu

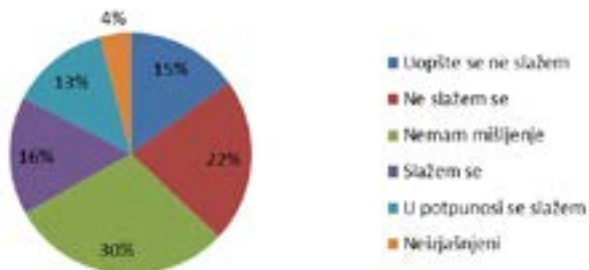
Uopšteno sam zadovoljan turizmom u svom odredištu u zimu

Izvor: Autor

Grafik br. 3 - Zadovoljstvo stanovnika I. Sarajeva turizmom u ovom gradu u proljeće

Uopšteno sam zadovoljan turizmom u svom odredištu u proljeće

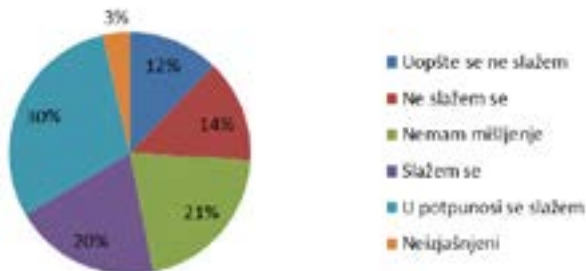

Izvor: Autor

Što se tiče jeseni 37% stanovnika nije zadovoljno nivoom razvoja turizma, u proljeće 29% je zadovoljno, dok 30% nema stav. Za razliku od proljeća 50% stanovnika je zadovoljno turizmom u I. Sarajevu ljeti, 26% nije zadovoljno, dok 21% nema stav.

Grafik br. 4- Zadovoljstvo stanovnika I. Sarajeva turizmom u ovom gradu u ljeto

Uopšteno sam zadovoljan turizmom u svom odredištu u ljeto

Izvor: Autor

Kada se radi o stavu stanovnika I. Sarajeva o koristi koju lokalna zajednica ostvaruje od turizma velika većina smara da lokalna zajednica ostvaruje korist. Konkretno 63% se slaže sa tvrdnjom da lokalna zajednica ima koristi od turizma, dok se svega 14% ne slaže. To je pretočeno i u srednju vrijednost slaganja od 2,33, čime je potvrđena H2.

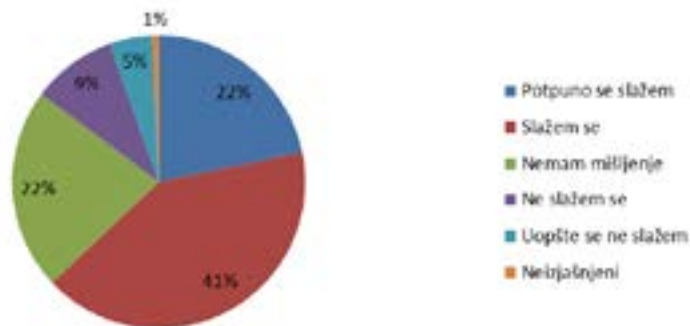
Tabela br. 3 – Stavovi stanovika I. Sarajeva o koristi turizma za lokalnu zajednicu

Stav:	Ponudeni odgovori:	Odgovori		Stat. pokazatelji	
		Vrijednost	Broj odgovora	Aritmet. sredina	Standard devijacija
Turizam i turisti koji posjećuju moje odredište koriste mojoj zajednici	Potpuno se slažem	1	84	2,33	1,06
	Slažem se	2	159		
	Nemam mišljenje	3	86		
	Ne slažem se	4	36		
	Uopšte se ne slažem	5	18		
	Neizjašnjeni		3		

Izvor: Autor

Grafik br. 5 - Stavovi stanovika I. Sarajeva o koristi turizma za lokalnu zajednicu

Turisti koji posjećuju moje odredište koriste mojoj zajednici

Izvor: Autor

Za razliku od percepcije stanovika I. Sarajeva kako ovaj grad ima koristi od turizma većina (53%) smatra da oni lično nemaju koristi od turizma, dok se 28% izjasnilo da imaju koristi. Posječna vrijednost od 3,41, veća od 3 takođe znači da se H3 odbacuje.

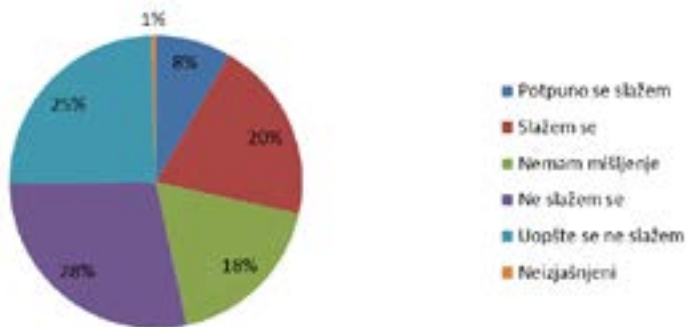
Tabela br. 4 – Stavovi stanovnika I. Sarajeva o njihovoj ličnoj koristi od turizma

Stav:	Ponudeni odgovori:	Odgovori		Stat. Pokazatelj	
		Vrijednost	Broj odgovora	Aritmet. sredina	Standard devijacija
Turizam i turisti koji posjećuju moje odredište koriste lično meni	Potpuno se slažem	1	32	3,41	1,28
	Slažem se	2	78		
	Nemam mišljenje	3	70		
	Ne slažem se	4	109		
	Uopšte se ne slažem	5	95		
	Neizjašnjeni		2		

Izvor: Autor

Grafik br. 6 - Stavovi stanovnika I. Sarajeva o njihovoj ličnoj koristi od turizma

Turisti koji posjećuju moje odredište koriste lično meni

Izvor: Autor

Tabela br. 5 – Zadovoljstvo stanovnika I. Sarajeva svojim učešćem u planiranju i razvoju turizma

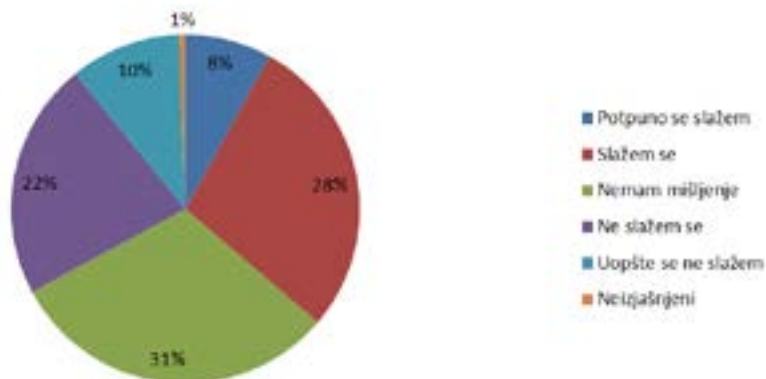
Indikator	Ponudeni odgovori:	Odgovori		Stat. pokazatelji	
		Vrijednost	Broj odgovora	Aritmet. sredina	Standard devijacija
Uopšteno sam zadovoljan/na učestvovanjem stanovnika i njihovim uticajem na planiranje i razvoj turizma	Potpuno se slažem	1	31	2,98	1,12
	Slažem se	2	109		
	Nemam mišljenje	3	119		
	Ne slažem se	4	85		
	Uopšte se ne slažem	5	40		
	Neizjašnjeni		2		

Izvor: Autor

Zanimljiva je situacija u vezi stava da li građani učestvuju u planiranju i razvoju turizma u Istočnom Sarajevu. Naime, dosta sličan procenat građana smatra da oni učestvuju u planiranju i razvoju turizma (38%), 31% nema sav, dok 32% smatra da ne učestvuje. Tako smo dobili i aritmetičku sredinu od 2,98 pa smatramo da H4 ne možemo ni potvrditi ni odbaciti.

Grafik br. 7 - Zadovoljstvo stanovnika I. Sarajeva svojim učešćem u planiranju i razvoju turizma

Uopšteno sam zadovoljan učestvovanjem stanovnika i njihovim uticajem na planiranje i razvoj turizma

Izvor: Autor

Među građanima I. Sarajeva njih čak 53% smatra da turizam pozitivno utiče na lokalni identitet, kulturu i lokalno naslijeđe. Uz to još 23% smatra da turizam pomaže očuvanju lokalnog identiteta, kulture i naslijeđa, dok svega 6% smatra da je učinak turizma na lokalni identitet, kulturu i naslijeđe štetan. Budući i da je aritmetička sredina manja od 2, smatramo da je H5 potvrđena.

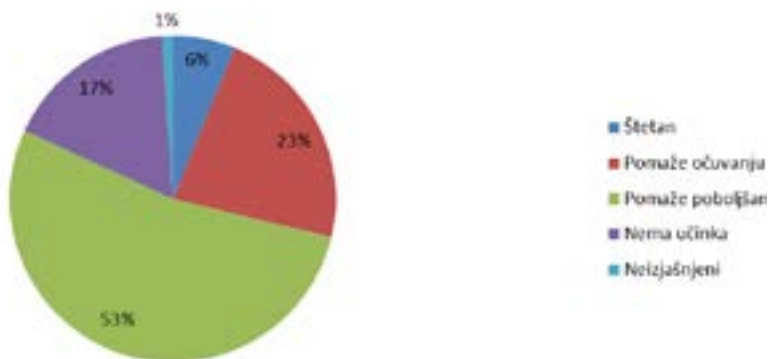
Tabela br. 6 – Stavovi stanovnika I. Sarajeva o uticaju turizma na lokalni identitet i kulturu

Pitanje:	Ponuđeni odgovori:	Odgovori		Stat. Pokazatelji	
		Vrijednost	Broj odgovora	Aritmet. sredina	Standard devijacija
Prema Vašem mišljenju, kakav uticaj turizam ima na različitost i lokalni identitet, kulturu i naslijeđe Vašeg odredišta	Pomaže poboljšanju	1	205	1,76	0,95
	Pomaže očuvanju	2	87		
	Nema učinka	3	66		
	Štetan	4	24		
	Neizjašnjeni		4		

Izvor: Autor

Grafik br. 8 - Stavovi stanovnika I. Sarajeva o uticaju turizma na lokalni identitet i kulturu

Prema Vašem mišljenju kakav uticaj turizam ima na različitost i lokalni identitet, kulturu i naslijeđe Vašeg odredišta?

Izvor: Autor

Kada se radi o uticaju turizma na kvalitet života relativna većina (44%) stanovnika Istočnog Sarajeva smatra da on pomaže poboljšanju kvaliteta života, 19% da pomaže očuvanju kvaliteta života, dok 30% da mu šteti. Kako je aritmetička sredina (1,97) niža od referentne vrijdnosti od 2,5 prihvatamo H_6 .

Tabla br. 7 – Stavovi stanovnika I. Sarajeva o uticaju turizma na kvalitet njihovog života

Pitanje:	Ponuđeni odgovori	Odgovori		Stat. Pokazatelji	
		Vrijednost	Broj odgovora	Aritmet. sredina	Standard devijacija
Prema Vašem mišljenju kakav uticaj turizam ima na kvalitet Vašeg života u Vašem odredištu?	Pomaže poboljšanju	1	172	1,97	0,99
	Pomaže očuvanju	2	72		
	Nema učinka	3	116		
	Štetan	4	23		
	Neizjašnjeni		3		

Izvor: Autor

Grafik br. 9 - Stavovi stanovnika I. Sarajeva o uticaju turizma na kvalitet njihovog života

Izvor: Autor

5. ZAKLJUČAK

Rezultati do kojih smo došli na osnovu ankete pripremljene u skladu sa priručnikom ETIS-a, a koju su proveli studenti Ekonomskog fakulteta Pale u drugoj polovini 2024. godine su vrlo indikativni i mogli bi biti od velike koristi upravljačima destinacijom. Tako građani jasno primjećuju kako je turizam u Istočnom Sarajevu nedovoljno razvijen u toku proljeća i jeseni, dok je znatno razvijeniji zimi i ljeti, pa bi planovi razvoja turizma na ovom području trebali da pođu od ovog nalaza. Zanimljivo je i da se stav građana I. Sarajeva o njihovoj uključenosti u planiranje i razvoj turizma (otprilike podjednako građana smatra da su uključeni, nema stav i smatra da nisu uključeni), značajno razlikuje od nalaza nekih drugih studija u koje smo imali uvida tokom pregleda relevantne literature (npr. Sablić, 2016, Crljenović, 2022), gdje apsolutna većina građana smatra da nisu uključeni.

Ne iznenađuje ni prividna kontradiktornost gdje 63% građana I. Sarajeva smatra da lokalna zajednica ima koristi od turizma koji se dešava na njenom području, ali svega 28% smatra da oni lično od toga imaju neke koristi. Štaviše, činjenica da preko ¼ građana smatra da i oni lično imaju koristi od turizma sugerise da građani dobro razlikuju direktne i indirektne efekte turizma, budući da bi rijetko koja djelatnost mogla da se pohvali nalazom da od nje korist osjeća preko četvrtine građana.

Odlična je vijest za turističke radnike i donosiocje odluka da velika većina građana (preko 80%) smatra da turizam ima pozitivan efekat na lokalni identitet, kulturu i naslijeđe, budući da je problem negativnih eksternalija koji stvaraju turisti, uključujući i asimilaciju lokalnih identiteta i kultura u globalnu kulturu, problem o kome se danas često govori među istraživačima turizma kao važne privredne djelatnosti [npr. Weaver, D., Lawton, L: 2014 u Milićević i Trišić (2018)].

Slično se može tumačiti i nalaz kako velika većina građana (oko 2/3) smatra kako turizam ima pozitivan uticaj na kvalitet njihovog života, dok svega 6% smatra da ima štetan uticaj, iz čega se može zaključiti kako ili još uvijek nema masovnog turizma na području I. Sarajeva ili je pak infrastruktura adekvatna da odgovori potrebama turista bez negativnih eksternalija za lokalno stanovništvo.

Kada se radi o slabostima ovog istraživanja, prije svega želimo da naglasimo kako nismo zadovoljni kvalitetom uzorka. On jeste dovoljno veliki da bi bio reprezentativan, ali u njemu je zastupljenije mlađe i obrazovanije stanovništvo od prosjeka za osnovni skup (Grad Istočno Sarajevo).

Kako „jedna lasta ne čini proljeće“, tako ni ovo istraživanje neće donijeti punu korist ako ne bude ponovljeno i ove i svih narednih godina. Periodičnost, te i korištenje dobijenih nalaza za planiranje i korigovanje postojećih turističkih politika je ono što su tvorci ETIS-a imali na umu kada su razvili ovaj istraživački alat. Za Ekonomski fakultet I. Sarajevo kao nosioca ovog istraživanja, te naše studente od velikog je značaja što kroz učešće u ovom istraživačkom radu učimo na svojim greškama i gradimo kompetencije za neka buduća i još složenija istraživanja.

LITERATURA

1. Brătucu, G., Chițu, I. B., & Demeter, T. (2015). Adapting the European tourism indicators system to Braşov – tourist destination. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Economic Sciences*, 8(2), 157–162.
2. Cannas, R. (2019). Communicating actions for sustainable tourism development. The implementation of the European Tourism Indicator System for sustainable destinations in South Sardinia. *Almatourism-Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*, 9(18), 105–128. <https://doi.org/10.6092/issn.2036-5195/8855>.
3. Cannas, R., & Theuma, N. (2013). Strategies and tools for sustainable tourism destination management: Applying the European Tourism Indicators System in Malta. *Proceedings of the International Conference on Tourism (ICOT 2013)* (pp. 119–133). Limassol, Cyprus.
4. Cimbalević, M., Pantelić, M., Kovačić, S. & Vukosav, S. (2023). Destination competitiveness and sustainability indicators: Implementation of the European Tourism Indicator System (EIS) in Serbia. *Hotel and Tourism Management*, 2023, Vol. 11. No: 2: 27-43.
5. Crljenković, V. (2022). *Uloga lokalne zajednice u turizmu otočne destinacije* (master rad), Split: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
6. European Commission. (2013). *European Tourism Indicator System TOOLKIT for sustainable destinations*. Retrieved December from http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/sustainable-tourism/indicators/index_en.htm.
7. European Commission. (2016). *The European Tourism Indicator System*. Retrieved December from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/202220, /publication/4b90d965-eff8-11e5-8529-01aa75ed71a1>.
8. Font, X., Torres-Delgado, A., Crabol, G., Palomo Martinez, J., Kantenbacher, J., & Miller, G. (2021). The impact of sustainable tourism indicators on destination competitiveness: The European Tourism Indicator System. *Journal of Sustainable Tourism*, 31(7), 1608–1630. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1910281>.
9. Gasparini, M. L., & Mariotti, A. (2021). Sustainable tourism indicators as policy making tools: Lessons from ETIS implementation at destination level. *Journal of Sustainable Tourism*, 31(7), 1719–1737. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1968880>.
10. Golja, T., & Slivar, I. (2014). The importance of measuring sustainability in reaching higher destination competitiveness. *Proceedings of the 10th European Conference on Management Leadership and Governance ECMLG* (pp. 100–110). Zagreb: VERN' University of applied

sciences.

11. Krajnović, A., Zdrilić, I., & Miletić, N. (2020). ETIS indicators in sustainable tourist destination – Example of the island of Pag. *Journal of Accounting and Management*, 10(1), 9–28.
12. Law, A., DeLacy, T., & McGrath, G. M. (2017). A green economy indicator framework for tourism destinations. *Journal of Sustainable Tourism*, 25(10), 1434–1455. <https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1284857>.
13. McLoughlin, E., Hanrahan, J., Duddy, A. M., & Duffy, S. (2018). European Tourism Indicator System for sustainable destination management in county Donegal, Ireland. *Tourism Research*, of *European Journal* 20,78–91. <https://doi.org/10.54055/ejtr.v20i.341>.
14. McLoughlin, E., Hanrahan, J., & Duddy, A.M. (2020). Application of the European tourism indicator system (ETIS) for sustainable destination management. Lessons from County Clare, Ireland, *International Journal of Culture Tourism and Hospitality Research ahead-of-print(a-head-of-print)*, DOI:10.1108/IJCTHR-12-2019-0230.
15. Miličević, S. i Trišić I. (2018), Ekonomski i socio-kulturi efekti razvoja turizma u turističkim destinacijama, *Megatrend revija ~ Megatrend Review* Vol. 16, № 2, 2019: 21–38, [doi:10.5937/MegRev1902021M](https://doi.org/10.5937/MegRev1902021M)
16. Modica, P., Capocchi, A., Foroni, I. & Zenga, M. (2018). *An Assessment of the Implementation of the European Tourism Indicator System for Sustainable Destinations in Italy*. Sustainability, 10(9), 3160. <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/9/3160>.
17. Obradović, S., & Stojanović, V. (2022). *Measuring residents' attitude toward sustainable tourism development: A case study of the Gradac River gorge*, Valjevo (Serbia). Research, 47(5–6), 499–511. Recreation Tourism, <https://doi.org/10.1080/02508281.2020.1870073>.
18. Ocampo, L., Ebisa, J. A., Ombe, J., & Geen Escoto, M. (2018). Sustainable ecotourism indicators with fuzzy Delphi method – A Philippine perspective. *Ecological Indicators*, 93, 874–888. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2018.05.060>.
19. Republički zavod za statistiku Republike Srpske (2024). *Gradovi i opštine*. Banja Luka: Republički zavod za statistiku.
20. Republički zavod za statistiku Republike Srpske (2024). *Godišnjak za 2024*. Banja Luka: Republički zavod za statistiku.
21. Sablić, M. (2016). *Uloga lokalne zajednice u turističkom razvoju: studija slučaja otoka Vis* (master rad). Split: Ekonomski fakultet.
22. Tomczak, A. (2015). *The Sustainable Management of Tourism as Part of the Innovative Region*
23. *Management. Based on the European Tourism Indicators System for Sustainable Destinations*. <https://wnus.edu.pl/ept/file/article/view/483.pdf>.
24. Tudorache, D. M., Simon, T., Frent, C., Musteață-Pavel, M. (2017). Difficulties and challenges in applying the European Tourism Indicators System (ETIS) for sustainable tourist destinations: The case of Brasov County in the Romanian Carpathians. *Sustainability*, 9, 1879. <https://doi.org/10.3390/su9101879>.
25. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2004). *Indicators of sustainable development for tourism destinations: A guidebook*. Madrid, Spain. Retrieved February, <https://www.e-from20231.unwto.org/doi/book/10.18111/9789284407262>.
26. Weaver, D., Lawton, L. (2014), *Tourism Management*, John Wiley & Sons, Sidney.
27. Zabetta, M.C., Sacerdotti, S.L., & Stefania, M. (2014). "Community-based monitoring in tourism sector: An application of the European Tourism Indicators System", in the "ATL del Cueneese", Leadership and Governance for Sustainable Tourism: Proceeding of Summer School.

Web izvori:

<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6f6546d4-a9a9-458d-8878-b7232e-3a6b78#:~:text=The%20European%20tourism%20indicator%20system%20is%20specifically%20intended,and%20enhancing%20the%20sustainability%20of%20a%20tourism%20destination.>

PRILOG 1 - ANKETA - KONCEPT RAZVOJA ODRŽIVOG TURIZMA TURISTIČKE DESTINACIJE

Cilj istraživanja ove ankete jeste analiza i primjena koncepta razvoja održivog turizma. Ova anketa se sprovodi u sklopu naučnog istaživanja. Upitnik garantuje anonimnost, jer će Vaši pojedinačni odgovori biti strogo čuvani. Pomoć i saradnju u odgovaranju na ovaj upitnik veoma ćemo cijeniti. Hvala Vam!

Napomena: Zaokružite vrijednost vašeg odgovora na skali od 1-5 ukoliko anketu ispunjavate pismenim putem.

1. Demografija ispitanika

Pol	☐ muški	☐ ženski		
Starost	☐ 18-30	☐ 31-45	☐ 45-60	☐ preko 60
Obrazovanje	☐ SSS	☐ VSS	☐ magisterij/master	☐ doktorat
Zaposlenost	☐ zaposlen	☐ nezaposlen		
Gost	☐ domaći	☐ inostrani		

2. Upšteno sam vrlo zadovoljan/zadovoljna turizmom u svom odredištu

U jesen	Upšte se ne slažem	1	2	3	4	5	Potpuno se slažem
U zimu	Upšte se ne slažem	1	2	3	4	5	Potpuno se slažem
U proljeće	Upšte se ne slažem	1	2	3	4	5	Potpuno se slažem
U ljeto	Upšte se ne slažem	1	2	3	4	5	Potpuno se slažem

3. Turizam i turisti koji posećuju moje odredište koriste mojoj zajednici

Potpuno se slažem	Slažem se	Nemam mišljenje	Ne slažem se	Upšte se ne slažem
0	0	0	0	0

4. Turizam i turisti koji posjećuju moje odredište koriste lično meni

Potpuno se slažem	Slažem se	Nemam mišljenje	Ne slažem se	Upšte se ne slažem
0	0	0	0	0

5. Upšteno sam vrlo zadovoljan/zadovoljna učestvovanjem stanovnika i njihovim uticajem na planiranje i razvoj turizma?

Potpuno se slažem	Slažem se	Nemam mišljenje	Ne slažem se	Upšte se ne slažem
0	0	0	0	0

6. Prema Vašem mišljenju, kakav uticaj turizam ima na različitost i lokalni identitet, kulturu i nasleđe Vašeg odredišta?

- a) štetan b) pomaže očuvanju c) pomaže poboljšanju d) nema učinka

7. Prema Vašem mišljenju kakav uticaj turizam ima na kvalitet Vašeg života u Vašem odredištu?

- a) šteti mu b) pomaže očuvanju c) pomaže poboljšanju d) nema učinka